

Krzysztof Tomasz Witczak*

 <https://orcid.org/0000-0001-8895-974X>

Opis morsa w kronikach Aleksandra Gwagnina i źródłach antycznych¹

Streszczenie

Aleksander Gwagnin (1534–1614) zamieścił w swoich kronikach opis morsa (*Odobenus rosmarus* L.) w dużej mierze zbieżny z deskrypcją tegoż morskiego ssaka u autorów starożytnych z II i III wieku n.e. – Oppiana z Cylicji i Klaudiusza Eliana. Prawdopodobnym źródłem obu antycznych przekazów mogło być niezachowane dzieło Pyteasa z Massalii pt. *O Oceanie*, powstałe pod koniec IV wieku p.n.e. Słynny podróżnik grecki przedstawił wyspy położone na północnym Atlantyku, w tym Brytanię i Islandię (Thule), a także tamtejszą florę i faunę. Również Gwagnin przy opisie Peczory, krainy geograficznej położonej nad Morzem Peczorskim, stanowiącym część składową Oceanu Arktycznego, scharakteryzował świat zwierzęcy terenów (sub)borealnych, których prawdopodobnie nie znał z autopsji, chociaż w różnym okresie swego długiego życia bawił w krajach nadbałtyckich,

* Uniwersytet Łódzki, e-mail: krzysztof.witczak@uni.lodz.pl

1 Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” nr projektu 0209/NPRH9/H11/88/2021, tytuł: *Edycja krytyczna „Sarmatiae Europae descriptio” i „Kroniki Sarmacji europejskiej” Aleksandra Gwagnina*, całkowita wartość projektu 782 992 PLN.

Received: 30.12.2024. Verified: 12.02.2025. Accepted: 17.03.2025.

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding information: „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”. **Conflicts of interests:** None. **Ethical considerations:** The Authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication. **The percentage share of the author in the preparation of the work is:** 100%. **Declaration regarding the use of GAI tools:** Not used.

między innymi w Prusach, Inflantach i Szwecji. Wydaje się, że polski kronikarz włoskiego pochodzenia wykorzystał wcześniejsze źródła łacińsko- i niemieckojęzyczne z XVI wieku, między innymi dzieła Macieja Miechowity, Siegmunda von Herbersteina i Olafa Wielkiego. Podobieństwo między opisami morsa w literaturze starogreckiej i w kronikach Gwagnina wynika raczej z przypadku, zwłaszcza że szesnastowieczne dzieło Konrada Gessnera pt. *Historia animalium*, odwołujące się do zoologicznej wiedzy autorów starożytnych, nie uwzględniało morsa.

Słowa kluczowe: Aleksander Gwagnin, handel ciosami morsa, Klaudiusz Elian, mors arktyczny, Maciej z Miechowa, Olaf Wielki, Oppian z Cylicji, polowania na morsy, Siegmund von Herberstein, ssaki morskie

Description of the Walrus in Alexander Gwagnin's Chronicles and Ancient Sources

Summary

In his chronicles, Alexander Gwagnin (1534–1614) included a concise description of the walrus (*Odobenus rosmarus* L.) largely consistent with the description of this marine mammal, given by Oppian of Cilicia and Claudius Aelianus, two ancient authors from the 2nd and 3rd centuries AD. The probable source of both ancient accounts seems to be Pytheas' lost work entitled *On the Ocean*. Pytheas of Massalia was a famous Greek traveler and sailor, who presented the islands located in the North Atlantic, including Britain and Iceland (Thule), as well as the local plants and animals. Gwagnin also characterized the subboreal and boreal fauna when describing Pechora, a geographical region located on the Arctic Ocean, which he probably did not know from personal experience, although during his long life he visited the Baltic countries, including Prussia, Livonia and Sweden. It is suggested that he rather used earlier Latin and German sources published in the sixteenth century, among them works by Matthias Miechovita, Sigismund von Herberstein and Olaus Magnus. The similarity between the descriptions of the walrus in the Ancient Greek zoological literature and Gwagnin's chronicles seems to be rather a coincidence, especially since Konrad Gessner's five-volume work entitled *Historia animalium*, referring to the zoological knowledge of ancient authors, did not include the walrus.

Keywords: Alexander Gwagnin, Atlantic walrus, Claudius Aelianus, Matthias of Miechow, marine mammals, Oppian of Cilicia, Sigismund von Herberstein, trade in walrus tusks, walrus hunting

1. Wprowadzenie

Mors arktyczny (*Odobenus rosmarus* L.) jest dużym ssakiem drapieżnym z rodziny morsowatych (*Odobenidae*) należącym do rzędu płetwonogich (*Pinnipedes*). Samce osiągają imponujące rozmiary (długość ciała 3,1–3,8 m, maksymalnie 4,3 m; waga do 1,6 t), samice są dużo od nich mniejsze (długość ciała 2,8–3,4 m; waga do 800 kg)². Morsy prowadzą gromadny tryb życia. Dorosłe samce skupiają wokół siebie samice, tworząc własny harem, od którego odganiają potencjalnych rywali. Młode samce tworzą własne stada, penetrujące dalsze wody Morza Arktycznego. Tylko nieliczne osobniki, najczęściej samce wypędzone z grupy lub przypadkowo oddzielone od niej, egzystują samotnie. Zwierzęta te stale przebywają w płytkich wodach arktycznych, wygrzebując z dna morskiego rozmaite bezkręgowce, głównie małże, ślimaki i rozgwiazdy. Nie gardzą skorupiakami i rybami, niekiedy żywią się małymi fokatami. Morsy mogą pozostawać całkowicie zanurzone w wodzie przez około 10 minut. Nurkują w poszukiwaniu pożywienia do głębokości 30 m, rzadko głębiej. Zwykle przebywają w pobliżu brzegów morskich i w dogodnych dla nich miejscach wychodzą na nadmorskie skały.

Morsy są zwierzętami typowo arktycznymi, występującymi w Morzu Arktycznym, czyli północnych zakątkach Oceanu Atlantyckiego i Oceanu Pacyficznego. Latem przebywają niedaleko od granicy lodów polarnych, zimą zwykle wyruszają na południe. Populacja morsa arktycznego, oceniana obecnie na około 250 tysięcy osobników, rozpada się na dwa odrębne ugrupowania i zarazem podgatunki: morsy atlantyckie (*Odobenus rosmarus rosmarus* L.) i morsy pacyficzne (*Odobenus rosmarus*

² *Mammals in the Seas*, vol. I, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 1978, s. 118–119; M. Burton. *Guide to the Mammals of Britain and Europe*, Treasure Press, London 1985, s. 236–237; *Ssaki. Mały słownik zoologiczny*, red. K. Kowalski, Wiedza Powszechna, Warszawa 1991, s. 198–199; J. Reichhoff, *Ssaki. Leksykon Przyrodniczy*, przekł. H. Garbarczyk i E. Nowakowski, Świat Książki, Warszawa 1996, s. 182–183; R.A. Kastelein, *Walrus: Odobenus rosmarus*, [w:] *Encyclopedia of Marine Mammals*, red. W.F. Perrin, B. Würsig, J.G.M. Thewissen, 2nd revised edition, Academic Press, Amsterdam–Boston 2009, s. 1212–1217; T.A. Jefferson, M.A. Webber, R.L. Pitman, *Marine Mammals of the World. A Comprehensive Guide to Their Identification*, 2nd edition, Academic Press, Amsterdam–Boston 2015, s. 440–446; *The Atlantic Walrus: Multidisciplinary Insights into Human-Animal Interactions*, red. X. Keighley, M.T. Olsen, P. Jordan, S. Desjardins, Academic Press, London 2021.

divergens Illiger). Niektórzy badacze wydzielają osobny podgatunek występujący w Morzu Łąptiewa. Należy jednak zastrzec, że mors łąptiewski (*Odobenus rosmarus laptevi* Chapskii) jest z reguły uznawany za zachodnią odmianę morsa pacyficznego.

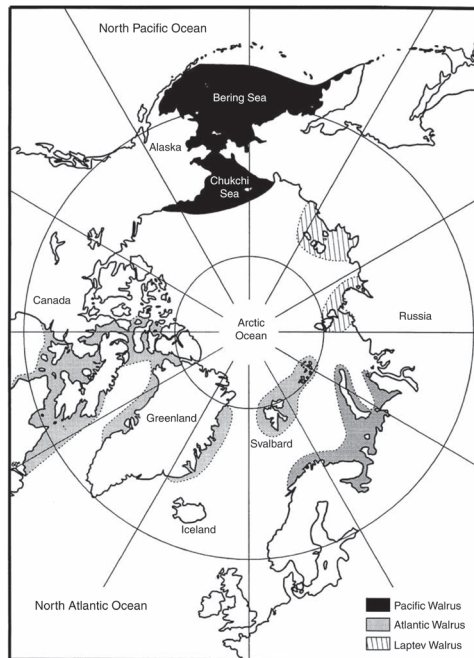
W dobie współczesnej spora populacja morsów atlantyckich przebywa w płytkich wodach norweskiego Svalbardu (największą wyspą tego północnoatlantyckiego archipelagu jest Spitzbergen). Liczne ich grupy pojawiają się (zwłaszcza zimą) w Morzu Norweskim i Morzu Peczorskim (zob. ilustr. 1). W miesiącach zimowych morsy są czasowo obecne w pobliżu Islandii, Irlandii, Wysp Owczych, Orkadów i Szetlandów. Morsy relatywnie rzadko przebywają w akwenie Morza Północnego, choć dawniej występowały licznie w wodach opływających archipelag Wysp Fryzjskich, rozciągających się od Holandii aż po Półwysp Jutlandzki³. Samotne samce potrafią w porze zimowej popłynąć daleko na południe. Odnotowano ich czasową obecność nawet w Zatoce Biskajskiej⁴.

Starożytni Grecy i Rzymianie nie mogli się zetknąć z morsem atlantyckim pływającym w Morzu Śródziemnym, nawet jeśli zaakceptujemy hipotezę, że około IV stulecia p.n.e. klimat w Europie był zdecydowanie zimniejszy niż obecnie, a populacja morsa nie była jeszcze zdziesiątkowana na skutek długotrwałych polowań. Sytuacja zmieniła się, gdy Rzymianie podbili Galię (58–50 p.n.e.), Brytanię (43 n.e.) i Orkady (84 n.e.), a imperialna flota wojenna zaczęła kontrolować europejskie wody północnego Atlantyku. Wydaje się zatem wielce prawdopodobne, że już w I wieku n.e. niektórzy żeglarze i podróżni, zmierzający do północnych prowincji cesarstwa, mogli oglądać morsy w ich naturalnym środowisku.

Mors budził zainteresowanie nie tylko w starożytności, lecz także w wiekach średnich i w dobie wczesnonowożytnej (XVI–XVIII wiek). Paradoksalnie, najcenniejszy i najobszerniejszy opis morsa arktycznego pozostawił Aleksander Gwagnin, polski kronikarz rodem z Werony, który najprawdopodobniej nie odwiedził terenów borealnych i subborealnych, a zatem nigdy nie spotkał tego zwierzęcia ani też nie uczestniczył w polowaniu na niego. Dowiedział się jednak, że ciosy morsa są cenionym na rynku towarem, pozyskiwanym w arktycznych regionach północno-wschodniej Europy. W niniejszym opracowaniu zamierzam wskazać literackie źródła Gwagninowej relacji i odpowiedzieć na pytanie, czy dwa zachowane przekazy antyczne (Oppiana z Cylicji i Klaudiusza Eliana) odegrały istotną rolę w procesie pozyskiwania wiadomości o morsach arktycznych.

³ R.W. Boessenecker, M. Churchill, *The Surprising Evolutionary Heritage of the Atlantic Walrus as Chronicled by the Fossil Record*, [w:] *The Atlantic Walrus: Multidisciplinary Insights into Human-Animal Interactions*, red. X. Keighley, M.T. Olsen, P. Jordan, S. Desjardins, Academic Press, London 2021, s. 21 (mapa).

⁴ R. Still, H. Harrop, T. Stenton, L. Dias, *Europe's Sea Mammals Including the Azores, Madeira, the Canary Islands and Cape Verde. A Field Guide to the Whales, Dolphins, Porpoises and Seals*, Princeton University Press, Princeton 2019, s. 122 (mapa).

Ilustracja 1. Aktualna dystrybucja morsa arktycznego z podziałem na jego podgatunki. Szarym kolorem zaznaczono miejsca występowania morsa atlantyckiego

Źródło: *Encyclopedia of Marine Mammals*, red. W.F. Perrin, B. Würsig, J.G.M. Thewissen, 2nd revised edition, Academic Press, Amsterdam–Boston 2009, s. 1215

Ilustracja 2. Mors arktyczny, *Odobenus rosmarus* L

Źródło: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pacific_Walrus_-_Bull_\(8247646168\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pacific_Walrus_-_Bull_(8247646168).jpg)

2. Charakterystyka morsa w kronikach Gwagnina

Aleksander Gwagnin (1534–1614) był żołnierzem najemnym i kronikarzem włoskiego pochodzenia, urodzonym w Weronie, który 18 lat służył w wojsku Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako rotmistrz piechoty. Brał czynny udział w wojnie inflanckiej i kilku konfliktach zbrojnych z Wielkim Księstwem Moskiewskim w czasach panowania Zygmunta II Augusta i Stefana Batorego⁵. Za militarne zasługi otrzymał polski indygenat, nobilitację i własny herb Gwagnin, a także dożywotnie starostwo w Filipowie (1574), które po kilku latach odsprzedał. W latach 1580–1595 Gwagnin prowadził różne interesy handlowe i czasowo przebywał w Królestwie Szwecji, gdzie zyskał listy rekomendacyjne króla Jana III Wazy i Katarzyny Jagiellonki. W latach 1601–1614 zarządzał hutą włoskiego szkła artystycznego w Cisowie koło Kielc. Wydał kilka dzieł geograficzno-historycznych dotyczących Europy Wschodniej. Bardzo popularne i cenione było jego łacińskojęzyczne kompendium zatytułowane *Sarmatiae Europae descriptio* (dalej: *SED*), wydane kilkakrotnie drukiem za życia autora (najbardziej znane są edycje *SED* z 1578 i 1581 roku). U schyłku życia (w roku 1611) przygotował rozbudowaną wersję swego dzieła podzieloną na dziesięć ksiąg, która ukazała się w polskim przekładzie Marcina Paszkowskiego jako *Kronika Sarmacyjej europejskiej* (dalej: *KSE*). Gwagnin, jak podaje Starowolski, zmarł w roku 1614 w Krakowie⁶.

Przedstawiając prowincję Peczorę, podporządkowaną od roku 1499 Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu i ochrzczoną dwadzieścia lat później (1519), Gwagnin wymienił zwierzęta żyjące w strefie (sub)borealnej i w pobliskim oceanie, to jest w Morzu Peczorskim, ale główną uwagę skupił na morsie i jego ciosach jako przedmiocie dalekosiężnego handlu. Jego relacja w oryginale łacińskim i polskim przekładzie Paszkowskiego brzmi następująco:

Avium diversarumque ferarum copia supra modum abundant, utpote zebellinis, castoribus, hermelis, aspreolis, ursis albis, lupis, leporibus et id genus aliis animalibus. Praeterea in oceano eis adiacenti pisces diversi generis et equi marini

5 Z obszernej literatury przedmiotu warto przywołać następujące pozycje: W. Budka, *Gwagnin Aleksander*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 202–204; Z. Wojtkowiak, *Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski – dwaj autorzy jednego dzieła*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2014, s. 45–59; K. Gis, *Twórczość historyczna Aleksandra Gwagnina*, nieopublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań 2018, s. 35–85.

6 *Simonis Starovolsci Scriptorum Polonicorum Έκατοντάς, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogium et vitae*, apud Heredes Damiani Zenarii, Venetiis 1627, s. 187; Edycja polska: S. Starowolski, *Setnik pisarzy polskich albo pochwały i żywoty stu najznakomitszych pisarzy polskich*, przekł. i koment. J. Starnawski, wstęp F. Bielak i J. Starnawski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1970, s. 195.

crescunt, in eodem oceano varia magnaue animalia dicuntur esse, inter alia autem belua quaedam magnitudine bovis, quam Moschovitae *mors* appellant. Haec belua in mari, aliquando vero in terra degit, boatus terrificos edit. Breves instar castoris pedes habet, pectore prominenti latoque, dentibus superioribus in longum prominentibus. Dumque oceano relicto in terram praedae capiendae gratia exire cupit, tum dentibus (quos longos habet) per promontoria mari impendentia affixa vertices montium ascendit. Tandem posterioribus pedibus, dentibus admotis summa cum celeritate in terram delabitur omniaque obvia aliquando per decem vel amplius miliaria devorans mactansque grassatur et tandem in oceanum revertitur, multoties autem ab incolis superiora montium occupantibus telis et lapidibus, priusquam montes ascendat, prohibetur hocque modo frequenter opprimitur. Ex harum autem beluarum dentibus Moschovitae, Turcae Tartarique manubria pugionum cultellorumque, praestantiores etiam framearum subtiliter conficiunt, solum autem propter dentes capiuntur, magno enim pretio apud Turcas et Tartaros veneunt⁷.

Ptactwa i zwierza rozmaitego w tej ziemi pełno, jako soboli, kun, bobrów, hornostajów, popielic, niedźwiedzi białych, wilków, lisów, zajęcy *etc.* Nadto na oceanie im przyległym ryby rozmaitego rodzaju i konie morskie, i dziwne zwierzęta rodzą się, a między innemi bestia jedna jest tak wielka jako wół, którą Moskwa *mors* jakoby śmiercią zowie. Ta bestia na ziemi i w morzu według swych czasów przebywa, ryczenie jakieś straszliwe z siebie wydając. Nogi ma krótkie jak bóbr, piersi wysokie i szerokie, zęby wierzchnie dłuższe daleko niż spodnie. A gdy opuszczając ocean, a chcąc sobie jakiego pożywienia nabyć, na ziemię wychodzić usiłuje, tedy zębami, które dłuższe ma, o skały, które nad morzem wiszą, zawadziwszy, ku wierzchowi wspina się i tak aż na sam wierzch onych gór wychodzi. Tamże z niewymowną prędkością toczy się na dół z onej skały, w kłębek jakoby zwiniona, zaczynając cokolwiek na drodze potka, na dziesięć mil i dalej zabija i pożera, a potem się do woli nadziczywszy i napastwiwszy, do morza wraca. Częstokroć się też trafia, że gdy po onych skałach ku górze wspinając się lezie, obywatele tameczni to postrzegłszy, kamieniami i oszczepami jej wstępu ku górze zabraniają i tak ją zabijają. A z zębów tej bestii Moskwa, Turcy i Tatarowie okładziny do nożów, pugałów i tasaków czynią, a co lepszych to do oprawy szabel i do okładania kobez i łuków używają, bo tylko dla zębów tej bestii dostawają, którą Turcy i Tatarowie drogo opłacają (tłum. M. Paszkowski⁸).

⁷ A. Guagninus, *Sarmatiae Europaeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*, drukarnia Macieja Wirzbięty, Kraków 1578.

⁸ Tekst cytuję za najnowszą edycją: A. Gwagnin, *Kronika o państwie ruskim. Kronika o ziemi tatarskiej*, wyd. J. Byliński, Wydawnictwo e-booki, Wrocław 2018, s. 71–72. Pierwodruk: A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyey Europejskiej, w ktorej sie zamyka krolestwo Polskie ze wszystkimi Państwami, Xięstwami, y Prowincjami swemi: tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew: Ruskie, Pruskie,*

Gwagnin daje barwny i dość dokładny opis morsa atlantyckiego, zawierający sporo interesujących szczegółów. Wyliczmy najważniejsze cechy tego zwierzęcia:

- 2.1. Morsy są zwierzętami morskimi (*SED*: „in eodem oceano varia magnaue animalia dicuntur esse, inter alia autem belua quaedam magnitudine bovis, quam Moschovitae *mors* appellant”; *KSE* VII 18: „na oceanie [...] dziwne zwierzęta rodzą się, a między innemi bestia jedna jest tak wielka jako wół, którą Moskwa *mors* [...] zowie”).
- 2.2. Morsy wychodzą z morza na ląd (*SED*: „Haec belua in mari, aliquando vero in terra degit”; *KSE*: „Ta bestia na ziemi i w morzu według swych czasów przebywa”) i wspinają się na wystające skały (*SED*: „Dumque oceano relicto in terram praedae capiendae gratia exire cupit, tum dentibus (quos longos habet) per promontoria mari impendentia affixa vertices montium ascendit”; *KSE*: „A gdy opuszczając ocean, a chcąc sobie jakiego pożywienia nabyć, na ziemię wychodzić usiłuje, tedy zębami, które dłuższe ma, o skały, które nad morzem wiszą, zawadziwszy, ku wierzchowi wspina się, i tak aż na sam wierzch onych gór wychodzi”).
- 2.3. Morsy przeraźliwie ryczą (*SED*: „boatus terrificos edit”; *KSE*: „ryczenie jakies straszliwe z siebie wydając”).
- 2.4. Morsy są zagrożeniem dla życia ludzkiego, gdy wychodzą na ląd (*SED*: „devorans mactansque grassatur et tandem in oceanum revertitur”; *KSE*: „zabija i pożera, a potem się do woli nadziczywszy i napastwiwszy do morza wraca”). Tu Gwagnin popełnia pomyłkę. Morsy szukają pożywienia w morzu, a nie na lądzie. To ludzie polują na nie (za pomocą oszczepów i kamieni) dla pozyskania ich skór, mięsa, tłuszczu i ciosów, o czym Gwagnin wyraźnie wspomina, choć jednocześnie stara się czytelnikowi zasugerować, że mieszkańcy Peczory czynią tak w obronie własnej. Istotnie, samce morsów mogą atakować ludzi, ale jedynie wtedy, gdy ci nazbyt zbliżą się do haremu samic i ich potomstwa. Samice i młode morsy uciekają przed ludźmi do morza.
- 2.5. Morsy są zwierzętami monstualnych rozmiarów (*SED*: „varia magnaue animalia [...], inter alia autem belua quaedam magnitudine bovis, quam Moschovitae *mors* appellant”; *KSE*: „bestia jedna jest tak wielka jako wół, którą Moskwa *mors* [...] zowie”). O ogromnej masie morsów świadczy także ich potężna i szeroka klatka piersiowa (*SED*: „pectore prominenti latoque”; *KSE*: „piersi wysokie i szerokie”).
- 2.6. Morsy przypominają bobry, ponieważ posiadają krótkie nogi jak bóbr (*SED*: „Breves instar castoris pedes habet”; *KSE*: „Nogi ma krótkie jak bóbr”), a co więcej mają wystające górne zęby (*SED*: „dentibus superioribus in longum prominentibus”; „dentibus (quos longos habet)”; *KSE*: „zęby wierzchnie dłuższe daleko niż spodnie”; „zębami, które dłuższe ma”). Bobry mają także wystające (dolne i górne) siekacze (zob. ilustr. 3), za których pomocą ścinają przybrzeżne drzewa.

- 2.7. Nazwa morsa arktycznego kojarzy się ze śmiercią (*SED*: „belua [...], quam Moschovitae *mors* appellant”; *KSE*: „bestia [...], którą Moskwa *mors*, jakoby śmiercią zowie”). W wersji łacińskiej Gwagnin ogranicza się jedynie do przywołania rosyjskiego zoonimu (łac. *mors* oddaje ros. морж ‘*Odobenus rosmarus* L.’), podczas gdy Paszkowski w swojej translacji wprost zestawia obcojęzyczny termin *mors* z homonimicznym wyrazem łacińskim *mors*, gen. sg. *mortis* ‘śmierć’ („jakoby śmiercią zowie”).
- 2.8. Morsy mają wystające przednie zęby (ciosy), zob. 2.6. Gwagnin jednak nie precyzuje, że chodzi o dwa górne ciosy (zob. ilustr. 2 i 3), ani też wyraźnie nie wskazuje, czy ta cecha ma jakiś związek z płcią zwierzęcia. W zoologicznej literaturze podkreśla się, że ciosy mają nie tylko samce, lecz także samice.
- 2.9. Morsy wykorzystują ciosy przy wychodzeniu z morza na skały, zob. 2.2. Istotnie, wystające kły przednie służą morsom do różnych celów, między innymi do wspinania się na krę lub brzeg. Warto odnotować, że nazwa naukowa *Odobenus* (vel *Odobaeenus*) oznacza zwierzę „chodzące na zębach”, por. gr. ὀδοῦς ‘zęb’, βαίω ‘chodzić, kroczyć, iść’⁹.
- 2.10. Morsy mają „piersi wysokie i szerokie”, zob. 2.5. Swoimi rozmiarami imponują zwłaszcza samce, które w przypadku nagłego niebezpieczeństwa stają w obronie samic i młodych. W konfrontacji z uzbrojonymi łowcami morsy mogły wykorzystać zarówno ogromną masę, jak i dwa ostre ciosy.
- 2.11. Morsy arktyczne mogą poruszać się z dużą prędkością (*SED*: „summa cum celeritate in terram delabitur”; *KSE*: „z niewymowną prędkością toczy się na dół z onej skały”). Gwagnin sugeruje, że morsy czynią tak, gdy szukają pożywienia na lądzie stałym, co nie jest prawdą. Morsy, jak wiadomo, zasadniczo bardzo wolno poruszają się na lądzie stałym i poza wodnym środowiskiem wydają się całkowicie niezdarne, jednak przestraszone lub zaniepokojone obecnością człowieka potrafią relatywnie szybko przemieszczać się w kierunku morza.

⁹ Zob. K. Smagowicz, *Mantichora. Etymologiczny słownik nazw zwierząt*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 197–198, s.v. *Odobaeenus rosmarus* – *mors*. Autor objaśnia: „u dorosłych okazów kły mają od 30 do 70 cm długości, posiadają je obie płcie; pomagają one zwierzęciu we wspinaniu się na brzeg, kopaniu w dnie morskim, służą też jako broń, ale nieco zawadzają podczas pobytu na lądzie, dlatego morsy śpią albo na boku czy nawet na plecach, albo przewieszają głowy przez ciała innych członków stada”.

Ilustracja 3. Samiec morsa na piaszczystej plaży. Fot. Bill Hickey

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Walrus_animal_male_detailed_photo.jpg

Jeszcze jedna informacja podana w obu analizowanych kronikach (*SED*, *KSE*) wydaje się ważna i godna odnotowania. Gwagnin stwierdza wyraźnie, że ciosy morsa były szczególnie pożądanym towarem handlowym w Europie Wschodniej (w XVI–XVII wieku), a następnie precyzuje, że mieszkańcy Peczory polowali na te morskie zwierzęta głównie dla pozyskania ich zębów (*SED*: „propter dentes capiuntur”). Wymienia także okoliczne ludy, które chętnie kupowały ciosy morsów (Moskale, Tatarzy, Turcy), i sygnalizuje, do jakich konkretnych celów je wykorzystywały.

W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na dodatkową, istotną kwestię. Gwagnin informuje, że w Morzu Arktycznym oblewającym od północy prowincję Peczorę żyją zarówno „equi marini” (czyli „konie morskie”), jak i morsy. Problem polega na tym, że łacińska nazwa *equus marinus* była częściową kalką translacyjną germańskiej nazwy morsa atlantyckiego. W językach zachodniogermańskich i niektórych nordyckich funkcjonował termin **hwala-hursaz* m. ‘mors’ (dosłownie ‘waleń-koń’), por. ang. *walrus*, hol. *walrus*, fryz. (płn.) *waalros*, (zach.) *walrus*, niem. *Walross*, duń. *hvalross*, szw. *valross*. Z kolei na gruncie anglosaskim i nordyckim funkcjonowała wariantowa nazwa **hursa-hwalaz* m. ‘mors’ (dosłownie ‘koń-waleń’), do której sprowadza się nie tylko stang. *horshwæl*, lecz także isl. *rosmhvalur*, duń. dial. *rosmar*, norw. *rosmal*¹⁰. Przypuszczalnie duńskie miano *rosmar* stało się podstawą innej, szesnastowiecznej nazwy morsa (łac. *rosmarus*), której użył w XVI stuleciu Olaf Wielki, katolicki biskup Uppsali. Szwedzki przyrodnik Karol Linneusz wykorzystał ją później do stworzenia obecnie obowiązującej nazwy naukowej morsa: *Odobenus rosmarus*. Wydaje się, że Gwagnin prawdopodobnie nie zdawał sobie sprawy z faktu, że łaciński termin *equus marinus* ‘koń morski’ oznaczał zwierzę, nazwane przezeń morsem („belua, quam Moschovitae mors appellat”). Ten sam błąd popełniali też inni szesnastowieczni pisarze, którzy

¹⁰ M. Delliaux, A. Gautier, dz. cyt., s. 175–183.

prawdopodobnie nie orientowali się, że łacińskie zoonimy *mors* (ewentualnie *morsus*), *rosmarus* oraz *equus marinus* odnoszą się do tego samego zwierzęcia.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że relacja Gwagnina o morsie atlantyckim (*Odobenus rosmarus rosmarus* L.) żyjącym w Morzu Peczorskim, nawet jeśli zawiera garść nieprawdziwych lub niedokładnych informacji, jest bodaj najobfitszym źródłem wiedzy o mało znanym w Europie zwierzęciu arktycznym. Jak wiadomo, średniowieczne i wczesnonowożytne piśmiennictwo naukowe najczęściej czerpało wiedzę o faunie z dzieł Arystotelesa, Pliniusza Starszego, Klaudiusza Eliana, Solinusa i innych pisarzy antycznych. Należy zatem w tym miejscu omówić starożytne przekazy opisujące morsa, by prześledzić krok po kroku proces recepcji wiedzy zoologicznej w europejskiej tradycji literackiej.

3. Morsy w źródłach antycznych

Antyczni Grecy nazywali morsa rodzimym terminem καστοπίς. Zoonim ten pojawia się wyłącznie w dziełach Oppiana z Cylicji oraz Klaudiusza Eliana z Praeneste, czyli autorów działających w drugiej połowie II i na początku III wieku n.e.¹¹ Przedstawmy pokrótce sylwetki obu antycznych twórców. Oppian z Cylicji był greckim epikiem, który pod koniec panowania Marka Aureliusza opublikował dzieło pt. Ἀλιευτικά (*O rybołówstwie*), liczące ponad trzy i pół tysiąca heksametrycznych wierszy¹². Chociaż o samym Oppianie nie posiadamy zbyt wielu pewnych informacji, to raczej nie ulega wątpliwości, że poeta zdobył sławę za cesarza Marka Aureliusza dzięki znakomitemu dziełu, które w przystępny sposób omawiało fizjologię zwierząt morskich i sztukę rybołówstwa. Oppian już w inwokacji informuje o treści i zawartości dzieła (*H.* I 1–9):

¹¹ W trzech polskich przekładach, które ukazały się w XXI stuleciu, grecki wyraz καστοπίδες jest poprawnie tłumaczony w sensie 'morsy'. Należy jednak zaznaczyć, że podstawowe słowniki starogreckie, także te najnowsze, podają często sprzeczne lub nieaktualne informacje, co prawdopodobnie wynika z faktu, że twórcy tych słowników nie posiadali dostatecznej znajomości fauny morskiej, np. F. Montanari, *Vocabolario della lingua greca*, Loescher Editore, Torino 2004, s. 1006, s.v. καστοπίδες, zakłada sens 'bobry [castori]', mimo że termin ten u Oppiana i Klaudiusza Eliana odnosi się ewidentnie do dużych zwierząt morskich. Z kolei O. Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, Global Scientific Foundation, Truskaw 2021, s. 494, s.v. καστοπίδες, odsyła do hasła καστόρια κύνες, które tłumaczy jako 'psy lakońskie, ogary', czyli w ogóle nie uwzględnia zakładanego znaczenia 'mors'.

¹² Edycje dzieła: *Oppiani Cynegetica et Halieutica*, emendavit I.G. Schneider, A.I. Weigel, Lipsiae 1813; Oppianus, *Halieutica* / Oppian, *Der Fischfang*, ed. F. Fajen, B.G. Teubner, Stuttgart-Leipzig 1999. Dużą renomą cieszy się także grecko-angielska edycja dwujęzyczna: Oppian, Colluthus, Tryphiodorus, with an English translation by A.W. Mair, William Heineman – Harvard University Press, London–Cambridge (MA) 1958.

Gromady morskich stworzeń, wędrowne zastępy
 przeróżnych płetwonogów, ten ród Amfitryty,
 wyliczę, Antoninie, największy na ziemi
 mocarzu. Stwory, które w rącej fal kipieli
 żyją i w niej się żywią, ich wodne wesela,
 narodziny głębinne, całe rybnie życie:
 nienawiść, miłość, chęci, i podstępny chytre
 sztuki łowienia. Wiele ich knują rybacy
 przeciwko niemym rybom.

(tłum. Krystyna Bartol¹³).

Morskie wskażę gatunki oraz ławicę obfitą
 wszelkich stworzeń beznogich, płynących za Amfitrytą.
 Władco najwyższy Ziemi, Tobie, Marku Antoninie,
 powiem, gdzie każda mieszka, dokąd każda ryba płynie,
 Jak się każda z nich rodzi i jak swe potomstwo płodzi,
 Jakie życie prowadzi, komu wadzi, komu szkodzi,
 co lubi, jak się broni. Wyjaśnię też prosto, jaka
 powinna być praktyczna wiedza przebiegłego rybaka.

(tłum. Krzysztof Tomasz Witczak¹⁴).

Drugi interesujący nas autor, mianowicie Klaudiusz Eljan z Praeneste (łac. *Claudius Aelianus Praenestinus*), był rdzennym Rzymianinem, działającym na przełomie II i III wieku (czyli za panowania dynastii Antoninów i Sewerów). Prawdopodobnie był pisarzem o całe pokolenie młodszym od Oppiana z Cylicji, ponieważ sławę zdobył dopiero za rządów Septymiusza Sewera (193–211) i jego następców: Karakalli (211–217), Makryna (217–218) i Heliogabala (218–222). Pozostawił wiele dzieł prozatorskich, w tym obszerne opracowanie (w 17 księgach) zatytułowane *Περὶ ζῴων ιδιότητος* (*O właściwościach zwierząt*)¹⁵. Klaudiusz Eljan wybrał język grecki jako środek wypowiedzi twórczej, podążając za wzorem cesarza Hadriana i Marka Aureliusza Antonina (zm. 180), który własne *Rozmyślenia* spisał w języku greckim (a nie po łacinie). Artyści chętnie naśladowali panujących cesarzy w epoce drugiej sofistyki (II wiek n.e.), kiedy na gruncie łacińskim dominował

¹³ Oppian, *Halieutika. Poemat o rybach i rybakach*, przekł. K. Bartol, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań 2020, s. 53.

¹⁴ Pierwodruk tłumaczenia: K.T. Witczak, *Oppian z Cylicji o potworach morskich i falajnie (Halieutica I 360–408)*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2024, nr 2(14), s. 2.

¹⁵ Istnieje wiele wartościowych edycji lub wydań dwujęzycznych: Claudius Aelianus, *De natura animalium*, ed. M. García Valdés, L.A. Llera Fueyo, L. Rodríguez-Noriega Guillén, Walter De Gruyter, Berolini–Novi Eboraci 2009.

tw. archaizm, a na gruncie greckim rozwijała się tendencja do naśladowania attyckich pisarzy V–IV wieku p.n.e. Podobnie postępowali inni wybitni twórcy pochodzący z zachodniej (łacińskiej) części Cesarstwa Rzymskiego, preferujący język grecki zarówno w mowie, jak i we własnej twórczości¹⁶.

Relacje Oppiana i Eliana o morsach wykazują znaczną zbieżność zarówno w ujęciu ogólnym, jak i szczegółowym. Obaj autorzy wyliczają najpierw i krótko charakteryzują potwory morskie żyjące w Oceanie Atlantyckim i Morzu Śródziemnym. Wśród nich wyróżniają takie, które preferują strefę pelagiczną i bardzo rzadko zbliżają się do lądu stałego (*H.* I 360–373 = *NA* IX 49)¹⁷. Osobno omawiają zwierzęta monstrualnych rozmiarów, które stale przebywają w płytkich wodach przybrzeżnych i regularnie wychodzą na brzeg morski (*H.* I 394–409 = *NA* IX 50). Nawet kolejność omawiania poszczególnych potworów morskich jest identyczna u Oppiana i Klaudiusza Eliana. Oppian wylicza bestie strefy pelagicznej w następującym porządku: [1] λέων, tj. długoszar a. rekin olbrzymi a. rekin słoneczny (*Cetorhinus maximus* Gunnerus); [2] ζύγαϊνα, tj. głowomłot pospolity a. ryba młot a. rekin młot (*Sphyrna zygaena* L.); [3] πάρδαλις, tj. tawrosz piaszkowy (*Carcharias taurus* Rafinesque); [4] φύσαλος, tj. kaszalot a. potwał olbrotowiec (*Physeter macrocephalus* L.); [5] θύννος, tj. tuńczyk (*Thunnus thynnus* L.); [6] πρήστις, tj. ryba piła (*Pristis pristis* L.), prawdopodobnie także piła drobnoszębna (*Pristis pectinata* Latham); [7] λάμνη, tj. żarłacz śledziowy (*Lamna nasus* L.); [8] μάλθη, tj. wal biskajski a. wieloryb biskajski (*Eubalaena glacialis* Müller); [9] κριός, tj. orka oceaniczna (*Orcinus orca* L.); [10] ὕαινα, tj. grindwal długopłetwy (*Globicephala melaleuca* Traill); [11] κύνας, tj. różne gatunki rekinów¹⁸. Klaudiusz Elian (*NA* IX 49) wymienia potwory morskie w identycznym porządku, ale pomija tuńczyka (nr 5) i żarłacza śledziowego (nr 7)¹⁹.

Podobna kolejność i uderzająca zbieżność deskrypcji występuje także w przypadku zwierząt morskich wychodzących na ląd stały. Oppian (*H.* 394–409) wymienia je w takim oto porządku: [1] węgorze, [2] morskie żółwie, [3] morsy, [4] falajny i [5] foki. Elian (*NA* IX 50) pomija węgorza i żółwia morskiego, skupiając się na morsach, falajnie i fokach.

16 K.T. Witczak, *Problem periodyzacji literatury łacińskiej doby cesarstwa rzymskiego (I–II w. n.e.)*, „Roczniki Humanistyczne” 2024, t. 72, nr 3, s. 110–113.

17 E. Kaczyńska, K.T. Witczak, *Greckie nazwy dużych zwierząt morskich w świetle relacji Eliana (O naturze zwierząt IX 49)*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 2018, t. 28, nr 2, s. 43–56.

18 E. Kurek, *The Image of κητος in Oppian of Cilicia's Halieutica*, „Scripta Classica” 2010, t. 7, s. 57; K.T. Witczak, *Oppian z Cylicji...*, s. 8–10.

19 E. Kaczyńska, K.T. Witczak, dz. cyt., s. 43–56.

Poniżej przytaczam oryginalny tekst grecki Oppiana z Cylicji (*H.* I 394–403), zawierający zwięzłą deskrypcję morsa, a następnie dwa opublikowane polskie przekłady stosownego fragmentu.

Ἦστι δ' ἀμειλίκοις ἐνὶ κήτεσιν ἄσσα καὶ ἄλμης
ἐκτὸς ἐπὶ τραφερῆς φυσίχοον ἔρχεται οὐδας·
δηρὸν δ' ἠιόνεσσι καὶ ἀγχιάλουσιν ἀρούραις
μίσγοντ' ἐγγέλυές τε καὶ ἀσπιδόεσσα χελώνη
καστορίδες τ' ὅλοαι δυσπενθέες, αἳ τ' ἀλεγεινὴν
ᾔσσαν ἐπὶ κροκάλησιν ἀπαίσιον ὠρύονται
ἀνδράσιν· ὃς δέ κε γῆρυν ἐν οὐασιν ἀλγινόεσσαν
δέξεται στρυγερῆς τ' ἐνοπῆς κωκυτὸν ἀκούσῃ,
οὐ τηλοῦ θανάτοιο τάχ' ἔσσεται, ἀλλὰ οἱ ἄτην
καὶ μόρον αἰνοτάτη κείνη μαντεύεται αὐδὴ²⁰.

Wśród groźnych morskich stworzeń są takie, co z morza
wychodzą na ląd stały – życiodajną ziemię.
Długo na brzegu morza i pobliskich polach
przebywają węgorze i żółw tarczą kryty
oraz morsy płaczliwe: na kamieniach siadłszy
przy brzegu, krzyk wydają boleśnie złowróżbny
dla ludzi. Bo kto uchem pochwyci płacz smutny
i usłyszy ten lament zawodzeń żałobnych,
wnet będzie niedaleki śmierci; ów dźwięk zgubny
zwiastuje mu wszak koniec losem przeznaczony.
(tłum. Krystyna Bartol²¹)

Pośród morskich potworów takie stworzenia się rodzą,
które ze słonych głębin na suchą ziemię wychodzą.
Na czas długi wyjść mogą na plażę lub na wybrzeże
węgorze, morskie żółwie, chronione mocnym pancerzem.
Nadto złowrogie morsy, które bolesnym swym głosem
wciąż na brzegach się żalą, zmartwione człowieczym losem.
Zły to omen dla ludzi. Ktokolwiek z zaciekawienia
zechce przyjąć do uszu smutnawe tych zwierząt pienia,
wnet się zbliży do śmierci, bo morsów głos zapowiada,
że ludziom grozi klęska i szybka życia zagłada.
(tłum. Krzysztof Tomasz Witczak²²)

²⁰ Oppianus, *Halieutica* / Oppian, *Der Fischfang*, ed. F. Fajen, s. 38.

²¹ Oppian, *Halieutika. Poemat o rybach i rybakach*, s. 64.

²² K.T. Witczak, *Oppian z Cylicji...*, s. 11.

Informacja Oppiana o węgorzach i żółwiach wychodzących z morza na ląd stały jest w pełni wiarygodna. Węgorz (*Anguilla anguilla* L.) ma zdolność pobierania tlenu zarówno skrzelami, kiedy przebywa w środowisku wodnym, jak i poprzez skórę, gdy podczas wędrówki porusza się na lądzie²³. Starożytni rybacy doskonale orientowali się, że węgorz wyciągnięty z wody nie zdycha, jak zdecydowana większość ryb słodkowodnych i morskich. Z kolei samice morskich żółwi wychodzą na ląd głównie po to, by złożyć jaja na piaszczystej plaży. Młode żółwie zaraz po urodzeniu pospiesznie zmierzają do morza. Antyczni Grecy i Rzymianie znali tajemnice rozrodu żółwi, poszukiwali gniazd z żółwimi jajami oraz śladów pozostawionych przez żółwice na piasku²⁴. Dodajmy, że w Morzu Śródziemnym występuje kilka gatunków żółwi, przy czym jeden z nich, żółw kareta (*Caretta caretta* L.), rozmnaża się wyłącznie na obszarze Egei. Skoro wiadomości Oppiana odnoszące się do węgorzy i żółwi morskich są w pełni wiarygodne, to z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że również jego informacje na temat morsa są poprawne i godne zaufania.

Klaudiusz Elian z Praeneste, rzymski pisarz z przełomu II i III wieku n.e., w IX księdze dzieła zatytułowanego Περὶ ζῴων ιδιότητος zwięźle charakteryzuje morsa atlantyckie:

Αἱ καστορίδες ζῶν ἐῖσι θαλάττιον, καὶ ἐπὶ ταῖς ἀκταῖς καὶ ταῖς πέτραις ταῖς προβεβλημέναις ἀποφημόν τινα κωκυτὸν μεθιάσι, καὶ ὠρύονται βαρύτατα. τούτου τοίνυν τοῦ ἤχου ὅστις ἂν ὑπακούσῃ, ἄφυκτά οἱ ἔστι, καὶ οὐ μετὰ μακρὸν ἀποθνήσκει. (NA IX 50)²⁵:

Morsy są zwierzętami morskimi. Stojąc na urwistym brzegu lub na sterczących skałach, wydają odgłosy złowróżbnych lamentów albo ryczą przenikliwie. Dodajmy, że gdy ktoś posłyszyci ich zawodzenie, nie ma już dla niego ratunku: umrze w niedalekiej przyszłości.

(tłum. Anna Maria Komornicka²⁶)

²³ Węgorz może przemieszczać się po wilgotnym podłożu pokrytym mchem lub trawą z szybkością 3 km/h. Oddycha wtedy nie skrzelami, lecz poprzez skórę (wykorzystując dyfuzję gazów). Poza środowiskiem wodnym może przebywać ponad 40 godzin, zob. W. Dekker, *Status of the European Eel Stock and Fisheries*, [w:] *Eel Biology*, K. Aida, K. Tsukamoto, K. Yamauchi, Springer Japan, Tokyo 2003, s. 237–254.

²⁴ K.F. Kitchell, *Animals in the Ancient World World from A to Z*, Routledge, London–New York 2014, s. 186–188, s.v. *Turtle*.

²⁵ Claudius Aelianus, dz. cyt., s. 226.

²⁶ Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt (wybór)*, przekł. A.M. Komornicka, Prószyński i S-ka, Warszawa 2005, s. 181.

Oba przytoczone powyżej passusy antyczne przedstawiają morsa atlantyckiego w bardzo podobny sposób:

- 3.1. morysy są zwierzętami morskimi;
- 3.2. zwierzęta te wychodzą z morza na ląd, zajmując wystające z wody przybrzeżne skały;
- 3.3. morysy wydają przeraźliwe ryki, które brzmią jak złowróżbny lament;
- 3.4. płaczliwe zawrozenia morsów mają być zwiastunem bliskiej śmierci człowieka.

Na podstawie precyzyjniejszej analizy rozmaitych przesłanek i wskazówek znajdujących się w relacjach Oppiana i Klaudiusza Eliana możemy sformułować trzy dalsze wnioski:

- 3.5. Morysy są zwierzętami imponujących rozmiarów, gdyż zostały opisane przy omawianiu potworów morskich (Op. H. I H. I 360–409 = NA IX 49–50), do których starożytni zaliczyli nie tylko ogromne ssaki morskie, takie jak walenie, delfiny, morświny i płetwonogie, lecz także bardzo duże, drapieżne ryby żywojajorodne, takie jak żarłacz i rekiny, a nawet drapieżne ryby jajorodne osiągające długość kilku metrów i wagę kilkuset kilogramów, np. tuńczyki.
- 3.6. Morysy (καστορίδες) przypominały Grekom bobry (κάστορες), o czym może świadczyć nadane im miano καστορίς f. ‘mors atlantycki, *Odobenus rosmarus rosmarus* L., utworzone bezpośrednio od rodzimego zoonimu κάστωρ, gen. sg. κάστορος m. ‘bóbr europejski, *Castor fiber* L.’ Dwie przyczyny mogły być powodem przeniesienia greckiej nazwy bobra na morsa. Po pierwsze, bóbr ma wystające przednie siekacze przypominające do pewnego stopnia dwa kły morsa o długości od 30 do 70 cm (zob. ilustr. 4). Po drugie, zarówno bóbr, jak i mors są zwierzętami przystosowanymi do życia w wodzie, dlatego nieudolnie poruszają się po ziemi.

Ilustracja 4. Bóbr europejski (*Castor fiber* L.). Rysunek anonimowy z XVI wieku

Źródło: C. Gesnerus, *Historiae animalium lib. I*, apud Christophum Froschoverum, Tiguri 1551, s. 84

- 3.7. Już w starożytności pojawiło się przekonanie, że mors kojarzy się ze śmiercią, zob. 3.4. O tej sprawie wypowiem się szerzej w dalszej części moich rozważań.

W rezultacie analizy zbieżności obu tekstów greckich rodzą się pytania dotyczące wiedzy starożytnych Greków i Rzymian o zwierzętach arktycznych, zwłaszcza morsach:

- [1] Kto nadał morsom czysto grecką nazwę καστοπίδες?
- [2] Skąd Oppian z Cylicji i Klaudiusz Elian zaczerpnęli wiadomości o egzotycznym morskim ssaku niewystępującym w Morzu Śródziemnym?
- [3] Jak w kulturze grecko-rzymskiej mogła zrodzić się legenda o związku morsa ze śmiercią człowieka?

Spróbujmy odpowiedzieć na pytania w formie mniej lub bardziej hipotetycznej. W dobie współczesnej morsa można zobaczyć w okolicach Islandii, Wysp Owczych, Orkadów, Wysp Brytyjskich, Szetlandów i północnej Skandynawii, czasami także w Zatoce Biskajskiej²⁷. Dotychczas nie zarejestrowano obecności morsa w Morzu Śródziemnym. Należy zatem założyć, że sytuacja bardzo podobnie przedstawiała się przed dwoma lub trzema tysiącami lat. Grecy przez długi okres nie znali oceanu rozciągającego się za Słupami Heraklesa, to jest za Cieśniną Gibraltarską. Najwcześniejszym greckim żeglarzem, który wpłynął na przestwór Atlantyku, docierając aż do Morza Arktycznego i wyspy Thule (Islandii), był Pyteasz z Massalii (IV wiek p.n.e.). Wiemy, że spędził on jakiś czas w pobliżu koła podbiegunowego, ponieważ opisał nieznane wcześniej Grekom zjawisko dnia polarnego i nocy polarnej. Pyteasz jako pierwszy z Hellenów zetknął się bezpośrednio z subborealną i borealną fauną, w tym także z morskami żyjącymi w płytkich wodach przybrzeżnych i chętnie wychodzącymi na ląd stały. Swoje przeżycia w strefie północnej opisał w zachowanym fragmentarycznie dziele Περὶ Ὠκεανοῦ (*O Oceanie*)²⁸. Na tej podstawie przypuszczam, że najdawniejsza informacja o morsach mogła pochodzić z geograficznego dzieła Pyteasza, który w trakcie swojej długotrwałej żeglugi odwiedził liczne wyspy leżące pomiędzy Brytanią i Islandią²⁹. Prawdopodobnie właśnie słynny odkrywca z Massalii (czyli dzisiejszej Marsylii) nadał napotkanym morsom atlantyckim miano καστοπίδες, urobione od greckiej nazwy bobrów (κάστορες), których, jak wiadomo, nie brakowało w południowej Galii.

Za rządów cesarza Klaudiusza Rzymianie podbili znaczną część wysp brytyjskich i utworzyli nową prowincję Brytanię (43 n.e.). Tym samym znacząco zbliżyli się do obszarów (sub)arktycznych, na których mors atlantycki niegdyś występował w znacznej obfitości i gdzie jeszcze się pojawia, choć nie ulega żadnej wątpliwości,

27 Samotne samce morsów atlantyckich potrafią wykonywać dalekosieżne wędrówki, pokonując tysiące kilometrów, ale po pewnym czasie powracają do dobrze sobie znanych akwenów wodnych, zob. E.W. Born, E. Stefansson, B. Mikkelsen, K.L. Laidre, L.W. Andersen, F.F. Rigét, M. Villum Jensen, D. Bloch, *A Note on a Walrus' European Odyssey*, „NAMMCO Scientific Publications” 2009, t. 9, s. 75–91. Grupy morsów z samicami i młodymi przemieszczają się zimą na południe, latem powracają na północ, poruszają się jednak wolniej i pokonują relatywnie mniejsze odległości.

28 Najnowsza komentowana edycja zachowanych fragmentów: Pytheas of Massalia, *On the Ocean. Text, Translation and Commentary*, ed. C. Horst Roseman, Ares Publishers, Chicago 1994.

29 K.T. Witczak, M. Rychło, *Pytheas of Massalia and his Voyage to the North Atlantic in the Light of Onomastics*, „Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum” 2023, t. 110, s. 83–107.

że populacja tego zwierzęcia na skutek wielowiekowych polowań uległa wydatnemu zmniejszeniu. W 84 roku n.e. rzymska flota wojenna pod dowództwem Gnejusza Juliusza Agrykoli podbiła wyspy Orkady i na kilka stuleci (do 410 roku n.e.) poddała je pod panowanie Cesarstwa Rzymskiego³⁰. Prawdopodobnie w tym czasie Rzymianie mogli spotkać się z ludnością lapońską i za jej pośrednictwem zaznajomić się z lokalnym mianem morsa arktycznego (pralap. **moršā* < fi.-lap. **murša*), które jednoznacznie kojarzyło się im z łacińską nazwą śmierci (łac. *mors*), a także z czasownikiem *morior* 'umieram, ginę'³¹. Ta fonetyczna zbieżność obcej (fińsko-lapońskiej) nazwy morsa i łacińskiego terminu oznaczającego 'śmierć, zgon' dała, jak sądzę, wystarczającą inspirację do powstania legendy, powtórzonej przez Oppiana i Klaudiusza Eliana, zgodnie z którą ryki morsa zwiastują niechybną śmierć człowiekowi, który je przypadkiem usłyszy³².

30 Tac., *Agricola* 10: „Romana classis [...] insulas, quas Orcadas vocant, invenit domuitque”. Por. Tacyt, *Dzieła*, t. 2, przekł. S. Hammer, Czytelnik, Warszawa 1957, s. 299: „flota rzymska [...] odkryła i podbiła [...] wyspy, które nazywają się Orkadami”.

31 Lapończycy (Saamowie) w dobie współczesnej zasiedlają północne partie Skandynawii. Dawniej prawdopodobnie byli rozprzestrzenieni na znacznie szerszym terytorium, być może wykraczającym poza półwysep. Najdawniejsi (uchwytni archeologicznie) mieszkańcy Szetlandów i Orkad należeli do typu laponoidalnego. Prawdopodobnie reprezentowali oni jakiś odłam Saamów, trudniący się polowaniem na arktyczne zwierzęta morskie, zwłaszcza foki i morysy. Osiedlali się oni na wyspach położonych na północnym Atlantyku. J. Staszewski, *Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, wyd. 2, Wiedza Powszechna, Warszawa 1959, s. 286, objaśnia miano Szetlandów, odwołując się do słownictwa saamskiego (lapońskiego): „Jest to n[azwa] fińska do lap. *ketje* 'koniec', ziemia krańcowa. Czarnowłosa pierwotna ludność tutejszych wysp wydaje się również pochodzenia fińskiego ze Skandynawii”. Przedceltycka i przednordycka populacja Szetlandów (i Orkadów) nazwana została *Cathuib* przez goidelskich Celtów, zob. K.T. Witczak, M. Rychło, dz. cyt., s. 95. Zapewne do tego samego etnonimu nawiązuje też nordycki nesonym *Hetland* ('Szetlandy'), zarejestrowany po raz pierwszy w 1190 roku.

32 Warto odnotować, że antyczna nazwa Islandii, Thule (gr. Θούλη), jest prawdopodobnie saamskiego lub saamsko-fińskiego pochodzenia, gdyż sprowadza się do uralskiego apelatywu **tuli* (gen. sg. *tulen*) 'ogień', por. estońskie *tule saar* ('wyspa ognia'), fińskie *tulen saari* ('ts.'), północnosaamskie *dolâ suolu* ('ts.'). Islandia jest jedyną na północnym Atlantyku wyspą, którą można nazwać „wyspą ognia” z powodu nieustannie zachodzących na niej zjawisk wulkanicznych. Nazwa Thule pojawiła się po raz pierwszy w dziele Pyteasa z Massalii (IV wieku p.n.e.). Wyda się, że wyspy północnego Atlantyku jeszcze w dobie podróży Pyteasa były zasiedlone lub regularnie odwiedzane przez Lapończyków. Zob. K.T. Witczak, M. Rychło, dz. cyt., s. 105–106. Śladem dawnego osadnictwa saamsko-fińskiego na wyspach północnego Atlantyku jest m.in. szkocko-gaelicki apelatyw *tul* 'ogień, ognisko, palenisko, sterta [fire, hearth, heap]' (por. fi. *tuli*, est. *tuli* 'ogień', saamskie [wsch.] *toll*, [płn.] *dollâ*, lule *tállâ* 'ts.' < ur. **tuli*), zarejestrowany na Hebrydach, por. A. Macbain, *Etymological Dictionary of Scottish-Gaelic*, Hippocrene Books, New York 1998, s. 381. Uralski termin **tuli* 'ogień' ma bardzo szeroką dystrybucję, obejmującą języki

Należy zwrócić uwagę, że rozpowszechniona w językach europejskich nazwa morsa (por. ang. *morse*; fr. *morse* ‘mors’; port. *morsa*, hiszp. *morsa*, katal. *morsa*, rum. *morsă*; pol. *mors*, tur. *mors*, kurd. *mors*; brus. *морж*; sch. *mōrż*; cz. *mrož* ‘mors’), zapożyczona za pośrednictwem języka rosyjskiego (ros. *морж*) lub łaciny (łac. XVI wieczna *morsus* vel *mors* vel *morss*)³³, sprowadza się do fińsko-lapońskiego apelatYWu **murša* ‘mors arktyczny’, por. saamskie (płn.) *morsa* ‘mors, *Odobenus rosmarus* L.’, (kola) *moršša*, (inari) *muršâ* ‘ts.’; fińskie *mursu* ‘mors’; karelskie *mursu* ‘ts.’³⁴. Fińsko-lapońska nazwa morsa, oznaczająca ‘ryczące zwierzę’ *par excellence* (fi.-lap. **murša* ‘mors’), jest derywatem od ugrofińskiego rdzenia werbalnego **mura* ‘krzyczeć, ryczeć, śpiewać’³⁵. Formacja podstawowa została zachowana w kilku innych językach ugrofińskich, między innymi na gruncie chan-tyjskim (ostiackim), mordwińskim i maryjskim (czeremiskim), por. chant. *mora-* ‘krzyczeć, hałasować, robić psoty’, mordw. erz. *mora-*, moks. *mora-* ‘śpiewać, grać na instrumencie muzycznym’ (skąd mordwiński apelatYW oznaczający ‘piosenkę, śpiew, śpiewanie’: erz. *moro*, moks. *mor*), mar. *mure-* ‘śpiewać’, *muro* ‘piosenka’. Można zatem przypuszczać, że już w dobie antycznej żeglarze i odkrywcy rzymscy dostrzegli fonologiczną zbieżność lapońskiej nazwy morsa z łacińską nazwą śmierci (por. pralapońskie **moršā* vs. łac. *mors*)³⁶.

lapońskie, fińskie, wołżańskie, permskie i samojezdkie, por. K. Rédei, *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1986–1988, s. 535.

33 Za rosyjskim pochodzeniem internacjonalizmu (por. ang. *morse*; fr. *morse* ‘mors’; hiszp. *morsa*) opowiadają się liczni badacze, m.in. H. Leeming, *Russian Words in Sixteenth-Century English Sources*, „The Slavonic and East European Review” 1968, t. 46, nr 106, s. 26–27. Stoję na stanowisku, że wszystkie nazwy zawierające literę -s- zostały zapożyczone za pośrednictwem łacińskich przekazów, a nie bezpośrednio z języka rosyjskiego. Termin starorosyjski *морж* rozprzestrzenił się przede wszystkim w językach słowiańskich (por. brus. *морж*; sch. *mōrż*; cz. *mrož* ‘mors’) i w innych językach sąsiadujących z Rosją (np. azer. *morj*, uzb. *morj*, kaz. *морж*; weps. *morž*, udm. *morž* ‘mors’). Szerzej nazwy morsa dyskutuje V. Kiparsky, *L’histoire du morse*, Suomalainen Tiedekatemia, Helsinki 1952.

34 A. Aikio, *An Essay on Saami Ethnolinguistic Prehistory*, [w:] *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*, red. R. Grünthal, P. Kallio, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 2012, s. 85. Ze źródła rosyjskiego pochodzą: est. *morsk* ‘mors’, weps. *morž*, udm. *morž* ‘mors’ (← ros. *морж*). See also M. Delliaux, A. Gautier, *Cheval ou baleine? Les noms du morse dans les mondes septentrionaux* (IXe-milieu du XVIe siècle), „Anthropozoologica” 2018, t. 53, nr 15, s. 175–183.

35 K. Rédei, dz. cyt., s. 287–288, s.v. **mura*².

36 Jeden z recenzentów proponuje teoretycznie prostsze objaśnienie: „smętny ryk morsa może się kojarzyć z żałobnym zawodzeniem, tak samo jak wycie psa czy krzyk puszczyka”. Zgadza się, że takie skojarzenie faktycznie mogło zaistnieć, lecz zachodzi pytanie, kiedy i jak zmieniło się ono w popularne (powszechne) przekonanie. Czy mogło się rozpowszechnić w świecie antycznym, skoro większość Greków i Rzymian morsa nie znała i nigdy nie słyszała ryku tego zwierzęcia?

4. Źródła antyczne a relacja Aleksandra Gwagnina o morsach

W poprzedniej sekcji omówiłem przekazy antyczne i wyliczyłem informacje o morsach, do których dotarli pisarze antyczni – Oppian z Cylicji i Klaudiusz Elian z Praeneste (3.1–3.7). Nie ulega żadnej wątpliwości, że wszystkie wyróżnione elementy występują także w szesnastowiecznej relacji Gwagnina (2.1–2.7). Warto zatem zestawić pozyskane dotychczas wiadomości w postaci tabelarycznej, by jasno sprecyzować, co o morsie atlantyckim wiedzieli starożytni autorzy i jakie nowe szczegóły dostarczył polski kronikarz rodem z Werony (zob. niżej, tabela 1).

Tabela 1. Charakterystyka morsa w dziełach antycznych i w kronikach A. Gwagnina

Lp.	Autorzy starożytni	Aleksander Gwagnin
1	2.1. Zwierzęta morskie	3.1. Zwierzęta morskie żyjące w oceanie
2	2.2. Morsy wychodzą z morza na ląd stały i na przybrzeżne skały	3.2. Morsy wychodzą z morza na ląd i wspinają się na wystające skały
3	2.3. Morsy wydają przeraźliwe i złowróżbne ryki	3.3. Morsy przeraźliwie ryczą
4	2.4. Zawrożeń morsów są zwiastunem bliskiej śmierci ludzi	3.4. Morsy mogą prześladować i zabijać ludzi
5	2.5. Morsy są zwierzętami imponujących rozmiarów	3.5. Morsy są zwierzętami bardzo dużych rozmiarów
6	2.6. Morsy przypominają bobry	3.6. Morsy przypominają bobry, bo posiadają krótkie nogi jak bóbr i wystające zęby przednie
7	2.7. Morsy kojarzą się ze śmiercią	3.7. Mors (a właściwie jego moskiewska nazwa) łączy się „jakoby [ze] śmiercią” (łac. mors)
8		3.8. Morsy mają wystające przednie zęby (ciosy)
9		3.9. Morsy wykorzystują ciosy do wspinaczki przy wychodzeniu z morza na skały
10		3.10. Morsy mają „piersi wysokie i szerokie”
11		3.11. Morsy potrafią poruszać się z dużą prędkością

Źródło: opracowanie własne

Zestawienie dwóch zachowanych przekazów starożytnych, które wyszły spod pióra Oppiana i Eliana, z szesnastowieczną relacją Gwagnina pozwala na wysunięcie wielu istotnych wniosków. Polski kronikarz podaje wiele informacji zgodnych z opisem morsa wyekscerpowanym z dzieł antycznych pisarzy (2.1–2.7), ale jednocześnie dodaje wiele zupełnie nowych i istotnych danych (2.8–2.11). Ponadto wskazuje region Peczory jako miejsce pozyskiwania kłów morsa w XVI i XVII wieku, a także sygnalizuje ich dalszą dystrybucję za pośrednictwem kupców moskiewskich do Tatarii

i Turcji. Ponieważ o ciosach morsa nie wspominają antyczni pisarze, należy założyć, że Gwagnin przejął wiedzę o nich ze średniowiecznych lub współczesnych mu źródeł.

Czy autor *Sarmacji* wykorzystał omówione wcześniej źródła antyczne? Na takie pytanie nie możemy odpowiedzieć ani pozytywnie, ani negatywnie. Wydaje się, że werończyk nie mógł wykorzystać przekazów Oppiana z Cylicji i Klaudiusza Eliana przy tworzeniu własnej relacji o morsach arktycznych, nawet jeżeli miał dostęp do dwujęzycznych (grecko-łacińskich) edycji lub łacińskich przekładów. W XVI wieku pojawiły się łacińskie tłumaczenia obu dzieł zoologicznych: Lorenzo Lippi przystępnie zlatynizował epos Oppiana pod tytułem *De piscibus* (1517), a z kolei Konrad Gessner wydał translację dzieła Eliana jako *De animalium natura* (1556). W obu tych adaptacjach morsy funkcjonują pod antyczną nazwą *castorides*, której Gwagnin nie podaje i której nie kojarzy z opisywanymi przez siebie arktycznymi zwierzętami. Lippi w następujący sposób przełożył tekst grecki:

Castorides querulam fundunt in littore vocem
Cum sonitu maesto, quae si percusserit aures,
Vox lachrymanda viris letali nuntia fati
Mortiferae auditor vocis non funera longe
Expectat mortem tristi clamore futuram.
Praedicat nobis miseris saevissima pestis³⁷.

Z kolei szwajcarski humanista Konrad Gessner oddał omawiany wcześniej tekst Eliana (NA IX 50) wyjątkowo zwięźle, także nie identyfikując *explicite* złowieszczoryczących zwierząt morskich:

Castorides marinae ad litora et saxa eminentia ululatum diritatis plenum edunt et gravissimae rugiunt; quarum sonitum quicumque audierit, non effugiet, quin paulo post excedat e vita³⁸.

Gwagnin nie mógł też zaczerpnąć stosownych informacji (2.1–2.7) z pięciotomowej monografii Gessnera pt. *Historia animalium*, będącej podsumowaniem antycznej wiedzy zoologicznej, skoro nie zawierała ona opisu i rysunku morsa³⁹. Nie

³⁷ Ὀππιανοῦ Ἀλιευτικῶν βιβλία πέντε; τοῦ αὐτοῦ Κυνηγετικῶν βιβλία τέσσαρα / Oppiani *De piscibus libri V*; *Eiusdem de venatione libri IIII*; Oppiani *De piscibus* Laurentio Lippio interprete libri V, in aedibus Aldi et Andreae soceri, Venetiis 1517, s. 113. Kolejne wydania translacji Lippiego ukazały się w Strasburgu (Argentorati 1534) i Paryżu (Parisiis 1555).

³⁸ Claudii Aeliani *De animalium natura libri XVII*, P. Gillio Gallo et C. Gesnero Helvetio interpretibus, Apud Ioannem Tornaesium, [Genavae] 1611, s. 556. Wielokrotnie powielany łaciński przekład Gessnera po raz pierwszy ukazał się w Zurychu (Tiguri 1556).

³⁹ Zob. C. Gesnerus, *Historiae animalium liber I & IV*, apud Christophum Froshoverum, Tiguri 1551 & 1558.

jest jednak wykluczone, że kronikarz rodem z Werony przejął fakty pozyskane z Oppiana i Eliana za pośrednictwem jakiegoś innego autora działającego w XV lub XVI stuleciu. Zagadnienie wymaga zatem dalszych pogłębionych badań komparatystycznych i historycznoliterackich.

5. Literackie źródła opisu morsa w kronikach Aleksandra Gwagnina Rozważania uzupełniające

Przypuszcza się, że Gwagnin nie odwiedził krain północnych podporządkowanych Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu, czyli nie poznał z autopsji prowincji Peczory (łac. *regio Petzora*), w której obrębie opisał faunę borealną i subborealną, zwłaszcza zaś nieznane mieszkańcom zachodniej, południowej i środkowej Europy morsy arktyczne, na które miejscowa ludność polowała od wielu wieków. Z morsów pozyskiwano ciosy (kły), skórę, mięso, tłuszcz i kości. Ciosy morsów atlantyckich stały się poszukiwanym towarem i przedmiotem handlu w okresie średniowiecza⁴⁰, co wywołało masowe polowania na te zwierzęta⁴¹, a w następnych stuleciach eksterminacja morsów nie tylko nie ustawała, ale nawet się wzmogła. Dopiero w roku 1956 podjęto w ZSRR uchwałę o ochronie morsów atlantyckich⁴². Obecnie mors jest zaliczany do zwierząt zagrożonych wyginieciem i wpisany do norweskiej i rosyjskiej księgi gatunków prawnie chronionych. Dzisiejsza populacja morsów żyjących w Morzu Peczerskim jest stabilna i obliczona na około 4 tysiące sztuk⁴³. Stanowi to około 1,6% światowej populacji morsa arktycznego (ocenianej na około 250 tys. sztuk) i około 8% populacji zdecydowanie bardziej wyniszczonego podgatunku, to jest morsa atlantyckiego (około 50 tys. sztuk).

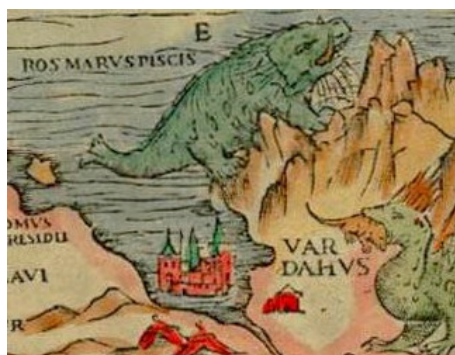
⁴⁰ Por. E. Roesdahl, *L'ivoire de morse et les colonies norroises du Groenland*, „Proxima Thulé” 1998, t. 3, s. 9–48; E. Pierce, *Walrus Hunting and the Ivory Trade in Early Iceland*, „Archaeologia Islandica” 2009, t. 7, s. 55–63; M. Delliaux, *Le morse et le phoque dans les mers du Nord au Moyen Âge: chasse, exploitation, commerce. Une approche par les textes*, „Anthropozoologica” 2016, t. 51, nr 2, s. 92–94; J.H. Barret, *The Exploitation of Walrus Ivory in Medieval Europe*, [w:] *The Atlantic Walrus: Multidisciplinary Insights into Human-Animal Interactions*, red. X. Keighley, M.T. Olsen, P. Jordan, S. Desjardins, Academic Press, London 2021, s. 169–196.

⁴¹ S. Lebecq, *Scènes de chasse aux mammifères marins (mers du Nord, VIe-XIIe siècles)*, [w:] *Hommes, mers et terres du Nord au début du Moyen Âge*, Vol. I: *Peuples, cultures, territoires*, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq 2011, s. 239–253.

⁴² Ø. Wiig, E.W. Born, R.E.A. Stewart, *Management of Atlantic Walrus (*Odobenus rosmarus rosmarus*) in the Arctic Atlantic*, „NAMMCO Scientific Publications” 2014, t. 9, s. 315–341.

⁴³ L.W. Andersen, M.W. Jacobsen, C. Lydersen, V. Semenova, A. Boltunov, E.W. Born, Ø. Wiig, *Walruses (*Odobenus rosmarus rosmarus*) in the Pechora Sea in the Context of Contemporary Population Structure of Northeast Atlantic Walruses*, „Biological Journal of the Linnean Society” 2017, t. 122, s. 898.

Skoro Gwagnin nigdy nie widział morsa atlantyckiego, to należy postawić pytanie, skąd przejął tak dokładny w szczegółach opis morsa i skąd zaczerpnął informacje o jego zachowaniu i charakterystycznych cechach. Należy przypuszczać, że Gwagnin przejął wszystkie (lub niemal wszystkie) informacje o morsie z dzieł wydanych w XVI stuleciu, co zamierzam szczegółowo uzasadnić w innej, przygotowywanej do druku pracy. W tym miejscu zaznaczę jedynie, że już w drugiej dekadzie XVI wieku Polacy i niektórzy Europejczycy wiedzieli, że w Oceanie Arktycznym żyją zwierzęta zwane morskami. Pierwszą o nich wzmiankę sporządził kronikarz polski Maciej Miechowita (1457–1523), który dwukrotnie opisał „ryby” (*pisces*) zwane przez Moskali *morss* w dziele wydanym w 1517 roku⁴⁴. O morsie wspominał też włoski humanista Paulus Iovius (Paolo Giovio, 1485–1552), a zatem rodak Gwagnina. Pierwszą (zgoła fantastyczną) podobiznę morsa, wdrapującego się na przybrzeżne skały (zob. ilustr. 5), przedstawił biskup Uppsali Olaf Wielki (Olaus Magnus, 1490–1557) na wydanej w roku 1539 w Wenecji mapie morskiej ziem północnych⁴⁵. Twórca tej mapy także uznawał morsa za zwierzę zasadniczo wodne, o czym dowodnie świadczy widniejący podpis *Rosmarus piscis* (dosłownie ‘mors ryba’⁴⁶).

Ilustracja 5. *Rosmarus piscis*. Pierwsza znana podobizna morsa arktycznego (1539)

Źródło: Olaus Magnus, *Carta marina et descriptio septemtrionalium terrarum ac mirabilium rerum in eis contentarum diligentissime elaborata*, Venetiis 1539 (fragment mapy)

⁴⁴ Matthias de Miechow, *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis*, Drukarnia Jana Hallera, Cracoviae 1517, s. 36, 59. Przekład polski: Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej*, wstęp H. Barycz, przekł. T. Bieńkowski, postowie W. Voisé, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 54, 77.

⁴⁵ Olaus Magnus, *Carta marina et descriptio septemtrionalium terrarum ac mirabilium rerum in eis contentarum diligentissime elaborata*, Thomas de Rubis, Venetiis 1539.

⁴⁶ Warto tu odnotować, że łaciński termin *piscis* ‘ryba’ określał nie tylko ryby, lecz także niektóre ssaki morskie (np. delfiny, morświny, foki, morysy, walenie), wykazujące znaczące podobieństwo do ryb.

Ten sam autor opublikował 16 lat później obszerną historię północnych ludów, w której obrębie zamieścił rozdział 28 księgi XI pt. *De rosmano, sive morso Norvagi-co* (O koniu morskim, czyli morsie norweskim), zawierający także (wyobrażeniową, całkowicie fikcyjną) podobiznę tego zwierzęcia⁴⁷. Również austriacki baron Sigismund von Herberstein (1486–1566) zwrócił uwagę na arktyczne morsy, zwłaszcza na ich skóry i ciosy⁴⁸.

Już dawno temu badacze zauważyli, że Gwagnin przy opisie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w dużej mierze wykorzystał łacińskie dzieło Sigismunda von Herbersteina, skąd przejął bardzo wiele wątków i treści⁴⁹. Nie ulega też wątpliwości, że autor *SED* znał także wydany w 1517 roku w Krakowie traktat Macieja Miechowity o dwóch Sarmacjach i twórczo z niego korzystał. Nie można wykluczyć, że Gwagnin już w młodości (gdy mieszkał w Weronie jako poddany Republiki Weneckiej) zetknął się także z pracami Olafa Wielkiego, wydanymi w Wenecji i w Rzymie, a także z dziełami włoskiego humanisty Paulusa Ioviusa (Paolo Giovio). Większość informacji o morsach przejął zapewne z wymienionych wyżej dzieł, wydanych kilkakrotnie w pierwszych siedmiu dekadach XVI wieku. Można zatem z dużym prawdopodobieństwem domniemywać, że Gwagninowy opis morsa arktycznego został sporządzony przy wykorzystaniu dostępnych łacińskojęzycznych opracowań wydanych przed rokiem 1574.

Bibliografia

Starodruki i źródła drukowane

Claudii Aeliani De animalium natura libri XVII, P. Gillio Gallo et C. Gesnero Helvetio interpretibus, Apud Ioannem Tornaesium, [Genavae] 1611.

Claudius Aelianus, *De natura animalium*, ed. M. García Valdés, L.A. Llera Fueyo, L. Rodríguez-Noriega Guillén, Walter De Gruyter, Berolini–Novi Eboraci 2009. <https://doi.org/10.1515/9783110973570>

Gesnerus Conradus, *Historiae animalium liber I & IV*, apud Christophum Froschovorum, Tiguri 1551 & 1558.

⁴⁷ Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus*, apud Ioannem Mariam de Viottis Parmensem, Romae 1555, s. 757.

⁴⁸ S. Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Neyperg et Guettenhag, Basiliae 1572, s. 58, 81–82. Dzieło to ukazało się po raz pierwszy w 1547 roku.

⁴⁹ Należy podkreślić, że liczni badacze współcześni wskazywali, że Gwagnin wykorzystał dzieło Herbersteina przy opisie geograficznym Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, zob. K. Gis, dz. cyt., s. 286, przyp. 26. Por. też Z. Wojtkowiak, dz. cyt., s. 222–226.

- Guagninus Alexander, *Sarmatiae Europeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae Tartariaeque partem complectitur*, drukarnia Macieja Wirzbięty, Kraków 1578.
- Gwagnin Aleksander, *Kronika o państwie ruskim. Kronika o ziemi tatarskiej*, wyd. J. Byliński, Wydawnictwo e-booki, Wrocław 2018.
- Gwagnin Aleksander, *Kronika Sarmacyey Europejskiej, w ktorej sie zamyka krolestwo Polskie ze wszystkiemi Państwami, Xięstwami, y Prowincjami swemi: tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew: Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie, y część Tatarow*, przekł. M. Paszkowski, drukarnia Mikołaja Loba, Kraków 1611.
- Herberstein Sigismundus, *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Neyperg et Guetenhag, Basiliae 1572.
- Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt (wybór)*, przekł. A.M. Komornicka, Prószyński i S-ka, Warszawa 2005.
- Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej*, wstęp H. Barycz, przekł. T. Bieńkowski, posłowie W. Voisé, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972.
- Matthias de Miechow, *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis*, drukarnia Jana Hallera (Ioannis Haller), Cracoviae 1517.
- Olaus Magnus, *Carta marina et descriptio septentrionalium terrarum ac mirabilium rerum in eis contentarum diligentissime elaborata*, Thomas de Rubis, Venetiis 1539.
- Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus*, apud Ioannem Mariam de Viottis Parmensem, Romae 1555.
- Oppian, Colluthus, Tryphiodorus, with an English translation by A.W. Mair, William Heineman – Harvard University Press, London–Cambridge (MA) 1958.
- Oppian, *Halieutika. Poemat o rybach i rybakach*, przekł. K. Bartol, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań 2020. <https://doi.org/10.14746/amup.9788323236412>
- Oppiani *Cynegetica et Halieutica*, emendavit I.G. Schneider, A.I. Weigel, Lipsiae 1813.
- Ὀππιανοῦ Ἀλιευτικῶν βιβλία πέντε; τοῦ αὐτοῦ Κυνηγετικῶν βιβλία τέσσαρα / Oppiani *De piscibus libri V; Eiusdem de venatione libri IIII; Oppiani De piscibus Laurentio Lippio interprete libri V*, in aedibus Aldi et Andreae soceri, Venetiis 1517.
- Oppianus, *Halieutica* / Oppian, *Der Fischfang*, ed. F. Fajen, B.G. Teubner, Stuttgart–Leipzig 1999.
- Pytheas of Massalia, *On the Ocean. Text, Translation and Commentary*, ed. C. Horst Roseman, Ares Publishers, Chicago 1994.
- Simonis Starovolski *Scriptorum Polonicorum Ἑκατοντάς, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogium et vitae*, apud Heredes Damiani Zenarii, Venetiis 1627.

Starowolski Szymon, *Setnik pisarzy polskich albo pochwały i żywoty stu najznakomitszych pisarzy polskich*, przekł. i koment. J. Starnawski, wstęp F. Bielak i J. Starnawski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1970.

Tacyt, *Dzieła*, t. 2, przekł. S. Hammer, Czytelnik, Warszawa 1957.

Opracowania

Aikio Ante, *An Essay on Saami Ethnolinguistic Prehistory*, [w:] *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*, red. R. Grünthal, P. Kallio, Suomalais-Ugrilainen Seuran, Helsinki 2012, s. 63–117.

Andersen Liselotte Wesley, Jacobsen Magnus W., Lydersen Christian, Semenova Varvara, Boltunov Andrei, Born Erik W., Wiig Øystein, *Walruses (*Odobenus rosmarus rosmarus*) in the Pechora Sea in the context of contemporary population structure of Northeast Atlantic walruses*, „Biological Journal of the Linnean Society” 2017, t. 122, s. 897–915. <https://doi.org/10.1093/biolinnean/blx093>

Barret James H., *The Exploitation of Walrus Ivory in Medieval Europe*, [w:] *The Atlantic Walrus: Multidisciplinary Insights into Human-Animal Interactions*, red. X. Keighley, M.T. Olsen, P. Jordan, S. Desjardins, Academic Press, London 2021, s. 169–196. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-817430-2.00009-1>

Boessenecker Robert W., Churchill Morgan, *The Surprising Evolutionary Heritage of the Atlantic Walrus as Chronicled by the Fossil Record*, [w:] *The Atlantic Walrus: Multidisciplinary Insights into Human-Animal Interactions*, red. X. Keighley, M.T. Olsen, P. Jordan, S. Desjardins, Academic Press, London 2021, s. 9–37. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-817430-2.00006-6>

Born Erik W., Stefansson Eydfinn, Mikkelsen Bjarni, Laidre Kristin L., Andersen Liselotte Wesley, Rigét Frank Farsø, Villum Jensen Mikkil, Bloch Dorete, *A Note on a Walrus' European Odyssey*, „NAMMCO Scientific Publications” 2009, t. 9, s. 75–91. <https://doi.org/10.7557/3.2921>

Budka Włodzimierz, *Gwagnin Aleksander*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 202–204.

Burton Maurice, *Guide to the Mammals of Britain and Europe*, Treasure Press, London 1985.

Dekker Willem, *Status of the European Eel Stock and Fisheries*, [w:] *Eel Biology*, red. K. Aida, K. Tsukamoto, K. Yamauchi, Springer Japan, Tokyo 2003, s. 237–254. https://doi.org/10.1007/978-4-431-65907-5_17

Delliaux Maxime, *Le morse et le phoque dans les mers du Nord au Moyen Âge: chasse, exploitation, commerce. Une approche par les textes*, „Anthropozoologica” 2016, t. 51, nr 2, s. 85–96. <https://doi.org/10.5252/az2016n2a1>

- Delliaux Maxime, Gautier Alban, *Cheval ou baleine? Les noms du morse dans les mondes septentrionaux (IXe-milieu du XVIe siècle)*, „Anthropozoologica” 2018, t. 53, nr 15, s. 175–183. <https://doi.org/10.5252/anthropozoologica2018v53a15>
- Gis Kacper, *Twórczość historyczna Aleksandra Gwagnina*, nieopublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2018.
- Jefferson Thomas A., Webber Marc A., Pitman Robert L., *Marine Mammals of the World. A Comprehensive Guide to Their Identification*, 2nd edition, Academic Press, Amsterdam–Boston 2015.
- Jurewicz Oktawiusz, *Słownik grecko-polski*, Global Scientific Foundation, Truskaw 2021.
- Kaczyńska Elwira, Witczak Krzysztof Tomasz, *Greckie nazwy dużych zwierząt morskich w świetle relacji Eliana (O naturze zwierząt IX 49)*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 2018, t. 28, nr 2, s. 43–56. <https://doi.org/10.14746/sppgl.2018.XXVIII.2.3>
- Kastelein Ronald A., *Walrus: Odobenus rosmarus*, [w:] *Encyclopedia of Marine Mammals*, red. W.F. Perrin, B. Würsig, J.G.M. Thewissen, 2nd revised edition, Academic Press, Amsterdam–Boston 2009, s. 1212–1217. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-373553-9.00277-7>
- Kiparsky Valentin, *L'histoire du morse*, Suomalainen Tiedekatemia, Helsinki 1952.
- Kitchell Kenneth F., *Animals in the Ancient World from A to Z*, Routledge, London–New York 2014. <https://doi.org/10.4324/9780203087503>
- Kurek Ewa, *The Image of κῆτος in Oppian of Cilicia's Halieutica*, „Scripta Classica” 2010, t. 7, s. 55–62.
- Lebecq Stéphane, *Scènes de chasse aux mammifères marins (mers du Nord, VIe-XIIe siècles)*, [w:] *Hommes, mers et terres du Nord au début du Moyen Âge*, Vol. I: *Peuples, cultures, territoires*, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq 2011, s. 239–253. <https://doi.org/10.4000/books.septentrion.45623>
- Leeming Henry, *Russian Words in Sixteenth-Century English Sources*, „The Slavonic and East European Review” 1968, t. 46, nr 106, s. 1–30.
- Macbain Alexander, *Etymological Dictionary of Scottish-Gaelic*, Hippocrene Books, New York 1998.
- Mammals in the Seas*, vol. I, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 1978.
- Montanari Franco, *Vocabolario della lingua greca*, Loescher Editore, Torino 2004.
- Pierce Elizabeth, *Walrus Hunting and the Ivory Trade in Early Iceland*, „Archaeologia Islandica” 2009, t. 7, s. 55–63.
- Rédei Károly, *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1986–1988.
- Reichhoff Josef, *Ssaki. Leksykon Przyrodniczy*, przekł. H. Garbarczyk i E. Nowakowski, Świat Książki, Warszawa 1996.
- Roesdahl Else, *L'ivoire de morse et les colonies norroises du Groenland*, „Proxima Thulé” 1998, t. 3, s. 9–48.

- Smagowicz Krzysztof, *Mantichora. Etymologiczny słownik nazw zwierząt*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Ssaki. *Mały słownik zoologiczny*, red. K. Kowalski, Wiedza Powszechna, Warszawa 1991.
- Staszewski Józef, *Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, wyd. 2, Wiedza Powszechna, Warszawa 1959.
- Still Robert, Harrop Hugh, Stenton Tim, Dias Luís, *Europe's Sea Mammals Including the Azores, Madeira, the Canary Islands and Cape Verde. A Field Guide to the Whales, Dolphins, Porpoises and Seals*, Princeton University Press, Princeton 2019. <https://doi.org/10.2307/j.ctv941t9c>
- The Atlantic Walrus: Multidisciplinary Insights into Human-Animal Interactions*, red. X. Keighley, M.T. Olsen, P. Jordan, S. Desjardins, Academic Press, London 2021.
- Wiig Øystein, Born Erik W., Stewart Robert E.A., *Management of Atlantic Walrus (Odobenus rosmarus rosmarus) in the Arctic Atlantic*, „NAMMCO Scientific Publications” 2014, t. 9, s. 315–341. <https://doi.org/10.7557/3.2855>
- Witczak Krzysztof Tomasz, *Oppian z Cylicji o potworach morskich i falajnie (Haliutica I 360–408)*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 2024, nr 2(14), s. 1–15. <https://doi.org/10.31261/ZOOPHILOGICA.2024.14.08>
- Witczak Krzysztof Tomasz, *Problem periodyzacji literatury łacińskiej doby cesarstwa rzymskiego (I–II w. n.e.)*, „Roczniki Humanistyczne” 2024, t. 72, nr 3, s. 97–116. <https://doi.org/10.18290/rh24723.6>
- Witczak Krzysztof Tomasz, Rychło Mikołaj, *Pytheas of Massalia and his voyage to the north Atlantic in the light of onomastics*, „Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum” 2023, t. 110, s. 83–107.
- Wojtkowiak Zbysław, Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski – dwaj autorzy jednego dzieła, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2014.

Krzysztof Tomasz Witczak, profesor zwyczajny, filolog klasyczny, językoznawca, literaturoznawca, z zamiłowania historyk-regionalista, nauczyciel akademicki, zatrudniony w Katedrze Filologii Klasycznej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Główne zainteresowania naukowe: filologia klasyczna, językoznawstwo klasyczne (grecko-łacińskie), indoeuropeistyka, językoznawstwo indoeuropejskie, językoznawstwo historyczno-porównawcze, religioznawstwo porównawcze, hellenistyka, mykenologia, pismo linearne B, dialektologia grecka, onomastyka, kontakty językowe, literatura grecka, grecka i rzymska epigramatyka, literatura łacińska, rzymska elegia miłosna, starożytności słowiańskie, regionalistyka. Od roku 2019 bada prehistoryczne kontakty językowe indoeuropejsko-uralskie. Obecnie jest jednym z kluczowych wykonawców grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki zatytułowanego *Edycja krytyczna „Sarmatiae Europaeae descriptio” i „Kroniki Sarmacji europejskiej” Aleksandra Gwagnina pod kierownictwem dra hab. prof. UŁ Michała Kurana (numer projektu 0209/NPRH9/H11/88/2021).*